

В.В. Сокирська

ВНЕСОК ГРИГОРІЯ ЮХИМОВИЧА ХРАБАНА У РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена археологічному доробку Г.Ю. Храбана, який присвятив багато уваги дослідженню пам'яток Уманщини та зробив чималий внесок у розширення джерелознавчої бази регіону.

К л ю ч о в і с л о в а: історія археології, персоналістика, краєзнавство, археологічні дослідження, Г.Ю. Храбан

Вивчення життєвого і творчого шляху відомих археологів, істориків, краєзнавців, а також прискіпливе дослідження їхньої спадщини становить унікальний матеріал для відображення особистості у біографії. Поглиблюється розуміння їхнього внеску у досліджувану ними галузь науки. Біографій відомих археологів протягом останніх років написано чимало, інтерес до цієї тематики збільшується разом зі зростанням ролі археологічної науки в житті сучасного суспільства. Адже в біографії дослідника може бути висвітлено не тільки життєвий шлях, але й своєрідність і самотність, на яку заслуговує його особистість.

Народився Григорій Юхимович Храбан 9 травня (26 квітня) 1902 р. в селі Великий Молодьків Пищівської Волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії в сім'ї селянина-середняка. Навчався в гімназії, вивчав латинь, французьку і німецьку мови, а за білопольської окупації опанував і польську. Був активним учасником товариства «Просвіта». У 1925 році Григорій Юхимович став кандидатом, а у липні 1926 року — членом КП(б)У. Постійний потяг до знань, прагнення підвищення свого інтелектуального рівня і постійний науковий пошук спонукали Григорія Юхимовича у 1932 р. вступити до заочної аспірантури

столичного Харківського інституту червоної професури (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів) на відділення філософії. Навчання закінчити не вдалося тому, що у 1934 р. інститут було розформовано.

Був двічі репресований (1938 і 1950 рр.) по звинуваченню в членстві в «українській буржуазно-націоналістичній організації». Вісім років покарання Григорій Юхимович Храбан відбував в Усольтабі на території сучасної Пермської області (Росія) та шість років у Красноярському краї на вічному поселенні. Після повернення із заслання брав активну участь у громадському житті міста, проводив велику науково-дослідну та історико-краєзнавчу роботу. 17 вересня 1956 року Г.Ю. Храбана було призначено директором Уманського краєзнавчого музею [Сокирська, 2009].

Арсенал наукових досліджень Григорія Юхимовича багатий на використання різноманітних галузей історичних знань. Вивчаючи той чи інший об'єкт епохи або розглядаючи події на певному відрізку історичного минулого, дослідник використовував не тільки письмові джерела, а й послуговувався досягненнями археології, джерелознавства, історичної географії, топографії, топоніміки.

Свої археологічні дослідження Г.Ю. Храбан здійснював тільки на основі збирання підйомного матеріалу і навіть не користувався шурфуванням. Такий спосіб розвідок надто обмежував можливості дослідника. Проте наслідки такої роботи давали йому те, на що можна було сподіватися, коли довелося б їх розкопувати. Зусилля дослідника не були марними.

Зв'язок білогрудівської і чорноліської культури, які залишили предки слов'янського народу — праслов'яни, описав доктор історичних

наук О.І. Тереножкін. Він довів, що батьківщиною праслов'ян у першому тисячолітті до нашої ери була територія Правобережного лісостепу України. Вагомий внесок у вивчення цих двох культур зробив і уманський краєзнавець. Г.Ю. Храбан знайшов сліди чорноліської культури неподалік від Білогрудівського лісу, про що написав статтю «Чорноліська культура на Уманщині» для журналу «Археологія» [Храбан, 1971, с. 81—87].

У відгуку на цю статтю рецензент доктор історичних наук О.І. Тереножкін зазначав: «До початку досліджень Г.Ю. Храбаном чорноліської культури вважалося, що на Уманщині, де зосереджені поселення білогрудівської культури, не було поселень культури чорноліської, яка була генетично пов'язана з білогрудівською і являлася її продовженням. Залишалася невідомою доля місцевого білогрудівського населення, виникла думка про його зникнення до початку чорноліської пори. Відкриття Г.Ю. Храбана є важливим тим, що встановлено факт місцевого розвитку білогрудівської культури і перехід її в чорноліську до початку скіфського періоду. Прислані Храбаном малюнки були цінними для збірника «Археологія» [Храбан, 1964, с. 16].

Автором виявлено також значну кількість нових білогрудівських поселень, більш віддалених від міста Умані, ніж відомі до цього часу.

Знахідки археолога Г. Ю. Храбана допомогли дати відповідь на питання: чому білогрудівці зникли з Уманщини? Наш дослідник довів, що білогрудівці нікуди не переселялися і що чорноліська культура існувала там же на Уманщині, але уже у VIII — VII ст. до н. е. Відкриття нашого земляка дозволило вченим зробити висновок, що чорноліська культура прийшла на зміну білогрудівській, що білогрудівці і чорноліські були народом одного племені [Верменич, 2001, с. 52].

Г. Ю. Храбану вдалося знайти також близько десяти слідів поселень, які відносяться до зарубинецької культури (II ст. до н.е. — II ст. н.е.). Правильність визначення нашого краєзнавця підтвердив Інститут археології Академії наук УРСР [Храбан, 1964, с. 4].

Рубіж і перша половина I тис. н.е. були одним із найважливіших етапів у соціально-економічному і культурно-історичному розвитку населення Східної Європи. Значення цього етапу визначалося, передусім, початком формування східнослов'янської етнічної спільності, яка визначала подальші історичні долі багатьох племен і народів, що мешкали на території Східної Європи. Саме наприкінці I тис. н.е. формування і розвиток відповідно зарубинецької та черняхівської культур заклали підвалини східнослов'янської державності. Процес оформлення її був затриманий політичною та економічною руйнацією Римської імперії та подією, відомою в історії під назвою «Велике переселення народів».

Ще одним важливим напрямком археологічних досліджень Г.Ю. Храбана були пам'ятки ранньослов'янських культур. До початку його досліджень в археологічній літературі не були відомі на Уманщині сліди поселень ранніх слов'ян і періоду Київської Русі.

Археолог дійшов висновку про те, що серед пам'яток I тис. н.е. в Європі найпочесніше місце належить черняхівській культурі, а її носії за рівнем соціально-економічного розвитку стояли на тому рівні, коли ремесло виділялося в самостійну галузь, на високий рівень піднялася торгівля.

Г.Ю. Храбану вдалося зробити чимало відкриттів у вивченні західної частини Черкаської області. Дослідник поставив перед собою завдання виявити і пам'ятки черняхівської культури на Уманщині, яка мала велике значення в історії слов'янства як «виключно важливе історичне явище, без якого не можливо побудувати історію Східної Європи в I тис. нашої ери» [Храбан, 1964, с. 1].

У грудні 1961 року в Інституті археології АН УРСР науковий співробітник Інституту археології АН СРСР, доктор історичних наук Єраст Олексійович Симонович познайомився зі щоденниками археологічних розвідок Г.Ю. Храбана, які йому показала Є.В. Махно. Науковець написав листа уманському краєзнавцю з пропозицією про співпрацю. Результатом подальшого листування стала публікація дослідження Г.Ю. Храбана в «Матеріалах и исследованиях по археологии СССР». Крім цього, Григорій Юхимович отримав пропозицію від Е.О. Симоновича скласти список археологічних пам'яток всієї обстеженої ним західної частини Черкаської області. В Інституті археології АН УРСР було доручено підготувати таку інформацію доктору історичних наук Віктору Платоновичу Петрову. Є.В. Махно повідомила Григорія Юхимовича, що обидва його рукописи переслали в Москву в Інститут археології СРСР [Храбан, 1964, с. 1].

Г.Ю. Храбан вважав, що вирішення проблеми черняхівської культури вимагає більшого накопичення фактів. Вивчивши результати досліджень черняхівської культури на Черкащині М.О. Тиханової і Є.В. Махно, Григорій Юхимович прийшов до висновку, що науковці мало наводять фактів її існування на Уманщині. Наявні уже в розпорядженні дослідника матеріали давали йому можливість зробити висновки про те, що в черняхівський період територія Уманщини була густо заселеною [Храбан, 1964, с. 6].

У спільній праці Є.В. Махно і Г.Ю. Храбана «До питання про ранньослов'янські пам'ятки Черняхівської культури у верхів'ях Південного Бугу» Григорій Юхимович робить висновки про те, що здобуті матеріали незаперечно свідчать, що верхня частина басейну Південного Бугу належить до основного центрального

середньодніпровського району черняхівської культури, який був місцем її формування. Він спільно з Євгенією Володимирівною уточнили межу цього району [Черкаси, 2002, с. 54].

Г.Ю. Храбан звертав увагу на часті знахідки залізного шлаку — кричного заліза. Дослідник припускав, що місцевість, очевидно, багата покладами болотної руди, із якої тут і виготовлялося місцевими майстрами залізо. Шлак знайдено на 23 поселеннях.

Ще одним напрямком археологічних досліджень Г.Ю. Храбана були економічні зв'язки народів, що населяли територію краю. На початку II ст. н.е. кордони Римської імперії після успішних завойовницьких війн в Європі та Азії простяглися від Британії до Каспійського моря. Після підкорення Дакії кордони імперії наблизилися до Карпат і берегів Дністра. Римські гарнізони утвердилися в містах північного узбережжя Чорного моря і на його східних берегах. Римська імперія встановила із сусідніми державами, народами і племенами пожевлені економічні зв'язки. Римські купці в пошуках екзотичних товарів здійснювали далекі подорожі. Вони проникали в недоступні раніше області Центральної і Східної Європи, вели торгівлю у віддалених від Середземномор'я азійських країнах. Слідами римської торгівлі на цих землях є різні вироби римського і провінційного ремесла і численні знахідки римських срібних монет [Кропоткін, 1961, с. 5].

Про економічні зв'язки черняхівців з Римом і, можливо рідше, з Боспором свідчать часті знахідки монет. Римські срібні і мідні монети знайдено в 13 місцях Уманщини. Римські монети — переважно чеканки II ст. (переважно Антонія Пія, Марка Аврелія), але є монети і початку III ст. (Септілія Севера). Так, у селі Юрківці місцевою жителькою було знайдено срібну монету — динарій із зображенням Фаустіни, дружини римського імператора Антонія Пія, який помер у 161 р. Г. Ю. Храбан робить висновок про те, що тоді на цих землях уже жили люди. В Умані на поселенні Паланка-Умань знайдена одна мідна монета Костянтина Великого, боспорська монета — мідний статер Тейрана, чеканки 279 р. [Слепінін, 2002, с. 4].

У фондах Уманського краєзнавчого музею зберігався скарб римських монет, тривалий час не визначений, принесений до музею ще в 1952 р. Переважна більшість монет добре зберегли свою форму, написи, фігури з обох боків. Григорій Юхимович відносив їх до I—III ст. н.е. і доводив, що в III ст. н.е. населені пункти сучасної Уманщини мали економічні зв'язки з Римською імперією. Ці відомості були опубліковані Г.Ю. Храбаном в журналі АН СРСР «Советская археология». Скарб складався з 450 монет, до музею потрапило лише 330, доля решти не встановлена. Загальна ж вага знайдених монет становила 983 г. [Храбан, 1957, с. 161].

Автор підкреслює, що скарб, знайдений у с. Погорілому, становить великий інтерес для науки, бо він у своїй значній частині надійшов на зберігання і його склад є аналогічним більшості скарбів, знайдених в області поширення так званої черняхівської культури. Порівняно задовільна збереженість найбільш пізніх монет не дозволяє далеко відсунути дату зариття скарбу від дати чеканки монет. Автор припускає, що скарб було закопано в землю в кінці II або на початку III ст. н.е., і підкреслює, що зв'язок скарбу з черняхівцями беззаперечний. А звідси висновок: готи рушили із пониззя Вісли в кінці II ст. Їх шлях лежав до Причорномор'я, в основному в межиріччі Дністра і Південного Бугу. Загони їх, мабуть, ішли і по лівобережжі Бугу, тобто і через Уманщину. Рятуючись від нашествия готів, люди ховали скарби. Таким чином, черняхівська культура на Уманщині існувала до приходу в Причорномор'я готів. Готи, підкреслює дослідник, не були творцями черняхівської культури на Уманщині [Храбан, 1958, с. 252].

Після публікації статті в журналі «Советская археология» Г.Ю. Храбан отримав листа від професора Академії наук Німецької Демократичної Республіки доктора Ірмшера, адресованого «Професору, доктору Г.Ю. Храбану», в якому той звертається до автора: «Вельмишановний пане колего! Редакція «Східна класична бібліотека. Документація археологічної літератури» дозволяє собі просити Вас надіслати автореферат до Вашої праці «Скарб римських динарів із с. Погорілого». Передбачається, що в нашому журналі будуть друкуватися Ваші рецензії, які будуть вміщуватися Академією наук у виданніях країн. Сподіваючись на Вашу дружню підтримку наших заходів, що зв'язують народи, наперед висловлюємо подяку і чекатиму з задоволенням на надсилання Вашого резюме. Вітаю Вас, з щирою пошаною дуже зобов'язаний Вам професор, доктор Ірмшер».

«У зв'язку з тим, що я не «професор» і не «доктор», я не став відповідати на листа. Коли б я туди написав (в АН НДР) і там дізналися, з ким мають справу, то для мене міг вийти конфуз або звітти й не відповіли б», — писав Г.Ю. Храбан [Храбан, 1958, с. 5].

Матеріал, уміщений Г.Ю. Храбаном у журналі «Советская археология», зацікавив доктора історичних наук В.В. Кропоткіна: «Я сейчас готовлю работу об экономических связях Римской империи и Византии с Восточной Европой. Мне все это очень интересно. Буду рад получить от Вас какие-либо новые известия, в том числе и о монетах, если возможно выслать карандашные притирки или слепки, то это было бы пределом моих мечтаний». Учений у листі закликає Григорія Юхимовича до подальшої співпраці з журналом, особливо статтями про черняхівську культуру [Храбан, 1958, с. 8].

З цієї теми В.В. Кропоткіним була написана праця «Клады римских монет на территории

СССР», в якій автор дякував Г.Ю. Храбану та іншим особам, від яких були отримані відомості для цієї роботи. В описі науковцем були використані повідомлення Григорія Юхимовича про обставини знахідок, їх склад, місце зберігання, інвентарні номери та література, яка слугувала джерелом для характеристики знахідки. За повідомленням Г.Ю. Храбана, монети було знайдено біля сіл Погорілого на Вінниччині, Антонівки, Дмитрушок, Полянецького на Уманщині [Кропоткін, 1961, с. 51 — 88].

Г.Ю. Храбан, провівши археологічні розвідки в 112 населених пунктах Уманського, Маньківського, Тальнівського, Христинівського районів, виявив 186 поселень черняхівської культури. Найповніше йому вдалося дослідити Уманський район, де в 49 селах було виявлено 99 поселень, а в м. Умані — 4.

На високому науково-методичному рівні автор дав опис усіх відомих на Уманщині черняхівських пам'яток. Назви пам'яток даються тільки за назвою існуючих нині сіл. Якщо пам'ятки знаходили на полі, їх відносили до села, якому належить поле. Назви невеликих річок взято з місцевих назв, а якщо таких немає, то назви використовувалися дослідником із географічного словника XIX ст. і частково з архівних матеріалів XVIII ст., що зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у місті Києві.

Науково-дослідницька робота Григорія Юхимовича Храбана з історії м. Умані й Уманського району II—V ст. н.е. має велике значення для історії України, історії східних слов'ян, для історії всієї Східної Європи. Над роботою «Черняхівські пам'ятки Уманщини» дослідник працював два роки. «Можу сказати, — писав Г.Ю. Храбан, — що тільки пройти пішки по городах і полях району для знайдення слідів археологічних пам'яток мені довелося не менше 3000 км» [Храбан, 1964, с. 81].

У березні 1962 р. науковим співробітником Інституту археології АН УРСР, кандидатом історичних наук А.Т. Брайчевською (Сміленко) було написано рецензію на працю Г.Ю. Храбана «Уманщина у II—V ст. н.е. (пам'ятки Черняхівської культури)». Рецензент відзначає, що дослідник на основі археологічних матеріалів у популярній формі відтворює історію Уманщини в II—V ст. н.е. Усього за півтора роки автор зібрав матеріали із сотні пам'яток черняхівської культури, які послужили джерелом для написання роботи про одну зі сторінок історії Уманщини. Автор удаво пов'язує виявлений ним матеріал із рядом важливих питань з історії східних слов'ян у перші століття нашої ери. У популярній формі Г.Ю. Храбан розповідає про значення археологічних матеріалів для відновлення стародавньої історії та про черняхівську археологічну культуру, залишки якої він зібрав на Уманщині в багатьох пунктах. У роботі подано загальну характеристику

черняхівської культури і різних сторін життя населення Середнього Подніпров'я перших століть нашої ери (поселення, господарські, соціальні відносини). Автор правильно інформує читача про дискусійність питання етнічної належності населення, що залишило черняхівську культуру, розповідає про різні погляди окремих дослідників та про рішення спеціальної наради 1957 року з цього питання [Храбан, 1967, с. 42].

Що ж стосується основного носія черняхівської культури на Уманщині, то такими тут були анти. Дослідник стверджує, що в II—V ст. н.е. на території області поселень анти було більше, ніж тепер є сіл. Анти мешкали в наземних житлах, займалися хліборобством, землю обробляли ралами із залізними наконечниками, виробляли залізо з болотяних руд, мали високу культуру. Краєзнавець робить припущення, що в той час на Черкащині жило 300—400 тисяч осіб.

Про те, що ці народи продавали хліб Римській імперії, грецькій колонії Ольвії, Боспорському царству, свідчать численні знахідки римських грошей в Умані та одинадцяти селах району [Храбан, 1959, с. 62].

Завдяки дослідницьким старанням Г.Ю. Храбана на початку 1960-х років на Уманщині було відкрито 16 ранньослов'янських пам'яток, про які в літературі не було жодних відомостей. У журналі «Археологія» Г.Ю. Храбаном було опубліковано статтю «Ранньослов'янські пам'ятники на Уманщині», в якій автор детально описував кераміку племен, місце розташування їх поселень. Не випадковим, на думку дослідника є і той факт, що з 16 виявлених пам'яток шість розміщені в місці білогрудівських або чорноліських поселень [Храбан, 1966, с. 216].

Ще у 1963 р. науковці Інституту археології АН УРСР відзначали, що на території Умані раніше було відомо лише десять випадкових археологічних знахідок. Григорій Юхимович у місті й на околицях виявив і описав ще двадцять сім слідів стародавніх поселень, 23 пам'ятки знайшов він на території Дмитрушок, по десять у Мошурові, Рижавці, Тальянках та інших селах Уманського району. Виявив він у Маньківці двадцять пам'яток, дев'ять — у Христинівці, двадцять — в Орадівці. Загалом на території Уманського та сусідніх Жашківського і Христинівського районів Г.Ю. Храбан знайшов і описав понад 350 не відомих історичних пам'яток. Провідні фахівці Інституту археології АН УРСР підкреслювали, що дослідницька робота Г.Ю. Храбана має вагу не тільки для історії Уманщини. Вона далеко виходить за межі краєзнавчої роботи і має велике наукове значення [Гоцуляк, 2002, с. 4].

Загалом відзначимо, що досягнення Григорія Юхимовича Храбана в археологічному дослідженні області і далеко за її межами, знахідки

багатьох поселень, їх паспортизація, виготовлення карт решток поселень, забезпечення необхідним матеріалом Уманського краєзнавчого музею та Інституту археології Академії наук УРСР, презентація результатів досліджень у засобах масової інформації поставили нашого земляка в ряд найвідоміших археологів України, що було високо оцінено науковцями Інституту археології УРСР та СРСР, закордонними інституціями. Ім'я дослідника занесено до всіх бібліографічних покажчиків з археології, які друкувалися в Україні, починаючи з 60-х років ХХ ст.

Верменич Я. Исторична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Я. Верменич. — К., 2001. — 232 с. — (Історичні зошити).

Газетні статті Храбана Г. Ю. про археологічні знахідки на Уманщині та його неопубліковані повідомлення, направлені журналу «Археологія» // Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО), ф. Р-5624, оп. 1, од. зб. 76, 41 арк.

Гоцуляк В. Немеркнучі сторінки: до 100-річчя з дня народження Григорія Храбана / В. Гоцуляк, П. Качалаба // Черкаський край. — 2002. — 5 червня. — С. 2.

Картосхема черняхівських поселень західної частини Черкаської області. Розроблена Храбаном Г. Ю. для статті «Черняхівські пам'ятники західної частини Черкаської області» // ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, од. зб. 72, 2 арк.

Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // Археология СССР: свод археологических источников / Под ред. Б.А. Рыбакова. — М., 1961. — 135 с.: ил.: карт.

Слепинін О. Одиссея графського парку / О. Слепинін // Дзеркало тижня. — 2002. — № 43. — 9—15 листопада. — С. 3.

Сокирська В.В. Историк Григорій Юхимович Храбан: життєвий шлях та наукова спадщина / В.В. Сокирська. — Умань, 2009. — 245 с.

Г.Ю. Храбан: до 100-річчя з дня народження: збірник статей та матеріалів. — Черкаси, 2002. — 60 с.

Храбан Г.Ю. На початку нашої ери / Г.Ю. Храбан // Уманська зоря. — 1964. — 7 січня. — С. 4.

Храбан Г. Ю. Нові матеріали до історії Умані / Г.Ю. Храбан // Наукові записки Уманського краєзнавчого музею / Ред. кол.: М.О. Дзевановська, С.М. Репецький, Г.Ю. Храбан (відп. Ред.). — Умань, 1959. — Вип. 1. — С. 54—95.

Храбан Г.Ю. Пам'ятки чорноліської культури на Уманщині / Г. Ю. Храбан // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 81—87.

Храбан Г. Е. Клад римських динариев из села Погорелого / Г. Е. Храбан // Советская археология. — 1958. — № 2. — С. 252.

Храбан Г. Ю. Ранньослов'янські пам'ятники Уманщини / Г. Ю. Храбан // Археологія. — 1966. — Т. XX. — С. 216—226.

Храбан Г. Ю. Скарб римських монет в Уманському краєзнавчому музеї / Г.Ю. Храбан // Український історичний журнал. — 1957. — № 2. — С. 161.

Храбан Г.Ю. «Скарб римських динариїв з с. Погорілого (Жулинського району Вінницької обл.)». Типографський відбиток замітки в журналі «Советская археология» 1958 р. № 2. Листування з Німецькою Академією Наук і доктором історичних наук Кропоткіним В. С. про цей скарб // ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, од. зб. 69, 9 арк.

Храбан Г.Ю. Черняхівські пам'ятки Уманщини (матеріали до археологічної карти УРСР). Стаття. Машинопис // ДАЧО, ф. Р-5624, оп. 1, од. зб. 70, 93 арк.

V. V. Sokyrskaya

ВКЛАД ГРИГОРИЯ ЕФИМОВИЧА ХРАБАНА В РАЗВИТИЕ АРХЕОЛОГИИ УКРАИНЫ

Статья посвящена обзору археологических исследований Г.Е. Храбана на Уманщине. Предмет исследования проанализирован с использованием широкого спектра ранее опубликованных и архивных источников. Большинство из которых были введены в научный оборот. Продемонстрировано сотрудничество исследователя с научно-исследовательскими учреждениями и учеными. Особое внимание было уделено вкладу исследователя в развитие исторических исследований. Было доказано, что исследования Г.Е. Храбана имели инновационный характер и стали важным компонентом общего контекста истории Украины в середине-конце 20-го века.

V. Sokyrskaya

GRYGORIY KHRABAN'S CONTRIBUTION INTO ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

The paper deals with complex review of H. Y. Hraban's archaeological research in Uman region. A wide range of previously published and archive sources was used. It shows the historian's cooperation with research institutions and scientists. Special attention has been paid to the researcher's contribution into the development of historical-archaeological studies. It has been proved that H. Y. Hraban's research has had an innovative character and has made an important component of the general context of Ukraine's history in mid-late 20th century.